

Odras bosansko-hercegovačkog ustanka 1875—1878. na gospodarske prilike u Hrvatskoj

Istočna kriza 1875—1878. godine djelovala je snažno na gospodarske odnose u čitavoj Evropi, a osobito je nepovoljno utjecala na Austro-Ugarsku i njenu trgovinu s Turskom. Izvoz u Tursku i preko turskog zemljišta nije nikad od 1862. bio tako malen kao 1876. godine.¹ Budući da je ustanak povećao stalni platni deficit, nastojala je austrijska diplomacija da svim raspoloživim sredstvima pacificira pobunjene krajeve.²

Nakon ujedinjenja i Italije i Njemačke, Austro-Ugarska je bila ne samo politički nego i ekonomski orijentirana prema istoku, kamo je išla većina njena izvoza, pa je bila i te kako zainteresirana da se istočno pitanje povoljno riješi. Ustanici u Hercegovini, Bosni i Bugarskoj, ratovi Srbije, Crne Gore i Rusije protiv Turske a usporedno s tim troškovi za naoružanje, diplomatsku aktivnost i izdržavanje izbjeglica poremetili su već ionako slabu platnu i privrednu situaciju Austro-Ugarske i snažno utjecali na politiku prema Turskoj. Kako se istočna kriza vremenski produžavala i politički komplicirala, tako su rasle gospodarske teškoće Habsburške Monarhije i mijenjali se odnosi s Turskom. U početku je Monarhija javno odbijala svaku mogućnost aneksije Bosne i Hercegovine, predlagala je reforme u turskim zemljama i status quo za Tursku, da bi, nakon rata Srbije s Turskom, poduzela diplomatske mjere, pripremala vojnu intervenciju i na kraju ustanka vidjela jedini spas u okupaciji i aneksiji Bosne i Hercegovine.

Bosna i Hercegovina bile su za Austro-Ugarsku ne samo susjedne pokrajine nego i najznačajniji trgovački partneri, upravo prirodno okrenute prema zapadu i kao klin usječene u austro-ugarske posjede. Doline svih bosansko-hercegovačkih rijeka a time i prirodni putovi okrenuti su prema Savi, Neretvi i Jadranskom moru, pa je gotovo sva trgovina u oba

¹ M. Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875—1878, Sarajevo 1960, 78.

² *Narodne novine* objavile su 12. veljače 1876. članak: »Gospodarstvena nevolja u Cis-lajtaniji« koji je veoma karakterističan za ekonomske i političke prilike u doba ustanka: »Nije platoniska ljubav prema muslimanstvu, niti puka mržnja proti slavenstvu, s česa austrijski javni listovi toliko zagovaraju 'pacificaciju' Bosne i Hercegovine i dan na dan toliku porugu sipaju na kneževinu Srbiju. Tu su u igri posve realni materijalni interesi ljudi, koji tjeraju ili bar razmatraju trgovinu burzijansku, računaju, da bosansko-hercegovački ustanak stoji Austriju do sada oko trista milijunah. Nije Austrija toliko može biti izdala podpore na bjegunce i imala troška na svoju vojsku, što na granici čuva neutralnost, to ide u poseban račun. Za golemu ovu svotu pali su samo javni austrijski papiri u cieni od mjeseca kolovoza prošle godine, kada je ustanak u Hercegovini buknuo. Ako je pak sam ustanak Hercegovacah, kojemu su sve do jučer pripisivali značaj samo lokalni, mogao toliku krivnju izazvati na austrijskom papirnatom trgu, kolika bi istom morala ovdje nastati nevolja, kad bi se Srbija umiesala u rat i tim možda dovela u opasnost trocarski savez, koji Evropi hoće mir da zajamči.«

smjera išla prema Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, odnosno prema Austro-Ugarskoj. Najbliže luke, plovne rijeke i željezničke veze bile su na zapadnim granicama tih pokrajina, pa je zato bilo sasvim prirodno da su Bosna i Hercegovina veliku većinu svojih potreba podmirivale u susjednoj državi ili tranzitom preko njenih jadranskih luka ili željeznica.

Već u početku ustanka austrijski konzul u Sarajevu Svetozar Teodorović izdao je takozvanu »Smeđu knjigu« o Bosni s najnovijim podacima o poljoprivredi, trgovini, stanovništvu i prirodnim bogatstvima. Prema podacima te knjige vidimo da je 1874, dakle uoči ustanka, bila prilično razvijena trgovina u oba smjera:

uvoz iz Austro-Ugarske u Bosnu bio je . . .	3,816.700 forinti
izvoz iz Bosne u Austro-Ugarsku . . .	3,800.000 forinti
prijevoz preko Austro-Ugarske u Bosnu . . .	8,680.000 forinti
prijevoz iz Bosne preko Austro-Ugarske . . .	557.440 forinti

Glavnu stavku uvoza činili su: kava, riža i žestoka pića iz Trsta, ulje iz Dalmacije, šećer, sukno, fesovi, kovine (naročito zlato) iz Austrije, kamena sol iz Ugarske i tkanine iz Engleske. Gotovo 85% izvoza bilo je usmjereno u Habsburšku Monarhiju, a izvozile su se najviše šljive, vuna, kože, kiške i svinje. Interesantno je dodati da je bosanski izvoz u Monarhiju bio gotovo jednak uvozu, pa je postojala platna ravnoteža između zaostale pokrajine i razvijene države. Deficit izvoza i uvoza nastajao je u trgovini s drugim zemljama iz kojih se uvozila kolonijalna roba, napose kava, riža, pamuk i tkanine.³

Slične podatke o trgovini imamo i za Hercegovinu. Iz njih se također može vidjeti koliko je ta pokrajina bila gospodarski povezana s dalmatinskim gradovima i lukama. Prema podacima francuskog konzula Saint Marya iz 1871. godine ukupan je promet Hercegovine s Austro-Ugarskom iznosio 9,400.000 franaka, od čega je 5,300.000 činio uvoz, a 4.100.000 izvoz. Uoči ustanka trgovina je stagnirala, a kad je ustanak počeo došlo je do naglog opadanja. Glavnu stavku uvoza činila je i tu kolonijalna roba, osobito kava koja je u svim islamskim zemljama nailazila na izvanrednu prođu. Radi usporedbe treba navesti da je u isto vrijeme uvoz iz Bosne bio 42.130 franaka, a iz Crne Gore samo 25.000 franaka.⁴ Podaci iz 1875. i 1876. godine pokazuju neprekidno opadanje razmjene robe, pa je to zabrinulo ne samo trgovačka udruženja nego i državne, finansijske i političke oblasti. Novine iz toga vremena donose podosta članaka i vijesti o smanjenju trgovine i zarade. Službene *Narodne novine* pišu u jesen 1875. da od stanja koje je zavlادلao u Bosni trgovci imaju veliku štetu. Njihovo vlasništvo više nitko ne poštuje, a državne vlasti u Bosni i Hercegovini ne mogu osigurati imovinsku i pravnu sigurnost, pa zato traže da austro-ugarska diplomacija posreduje kod turskih vlasti. Upute za intervenciju i zaštitu trgovine dobili su diplomatski predstavnici u Sarajevu i Carigradu, ali od svega toga nije bilo ništa, jer su trgovce pljačkali i ustanici, i Turci, i hajduci.⁵

³ *Obzor*, 20. X 1875.

⁴ H. Kapidžić, »Zastava« o Bosni i Hercegovini, III, Sarajevo 1954, 224.

⁵ *Narodne novine*, 23. XI 1875.

Obzor je pisao kako se u Austriji tuže na vrlo slabu novčanu situaciju, deficit i pauperizaciju, a svemu tome je još više pridonio ustanak u Bosni i Hercegovini. »Komu je poznato koliko se je iz Bosne i Hercegovine u monarhiju izvozilo svake godine hrane, šljive i šume, koliko se je iz monarhije natrag uvezilo odjeće, stakla, porculana i kolonijalne robe, koliko su trgovci tim namicali veliku i jedinu zaslužbu, te mogli podmirivati dužnosti prema državi, kad pako pomisli, da je sva ta trgovina prestala neusudujući se nitko s Bosnom i Hercegovinom u nikakve poslove uputiti, pošto ničije dobro nije sigurno od turskih i ustaničkih četa, onaj će moći prosuditi, kolika od ustanka mora biti materijalna šteta državi. I kad ustanak prestane, još će se koju godinu ova šteta osjećati.«⁶

Zastava i druge novine javljale su o bježanju bosanskih trgovaca preko Save i Une na hrvatsku stranu, jer su im trgovine bile orobljene. »Roba međutim ta austrijskih je trgovaca, Trščana i Bečana, a i naši(h) ljudi ovde, pa će ovi pošteno izgubiti kod toga rada. Austrijska vlada morala bi to zabraniti tim više, što njihovu robu ustvari opet ovamo prima u sigurnost.«⁷

O Bosni i Hercegovini, odnosno posljedicama ustanka, raspravljali su ne samo hrvatski i srpski listovi i trgovačka udruženja nego i bečka i peštanska štampa i poznati ekonomisti u cijeloj Monarhiji. U članku *Finanzielle Fragmente* koji je objavljen u Beču, a pretiskao ga *Obzor*, govori se prvi put otvoreno i ozbiljno o austrijskim ekonomskim interesima u Bosni i Hercegovini, jer baš ti interesi odbacuju tada vladajuću političku tezu o status quo prema Turskoj. »Sa gledišta koristi narodno-gospodarstvene, koju Austrija na orijentu obraniti mora, nedvojbeno je, da je za naše dalmatinske pomorske varoši od eminentne vrijednosti povećanje teritorija na jugu. Dalmacija bez susjednih zemalja upravo je bez vrijednosti, jer susjedne zemlje u rukuh druge države neće mariti za dobrobit naših luka.«⁸ Zatim se piše da je za Dalmaciju veliko zlo što se na stotinu milja njenog zaleđa nalazi zemlja koju su Turci zapustili i upropastili, a još bi veće zlo bilo da se tu stvori jedna nova država. Te bi se pokrajine vrlo brzo razvile kad bi se oslobodile, jer su bile bogate i napredne oblasti u doba Rimljana kad nisu bile odvojene neprirodnom granicom od morske obale. Zaključak je tih ekonomskih razmatranja da Austro-Ugarska mora prisvojiti Bosnu i Hercegovinu ako želi politički osigurati i gospodarski unaprijediti svoje primorje. »Nisu dakle politički, već jednostavno gospodarsveni interesi, koje Austrija ovdje sledi, tražeći prisvojiti si ove zemlje iza Dalmacije za podignuće pomorske trgovine.«⁹

U austro-ugarskim političkim krugovima, nakon rata Srbije i Crne Gore s Turskom god. 1876, sve se više odbacuje neutralnost i teritorijalni integritet Turske i 1877. se već otvorenije govori i piše o aneksiji, ali se ona ne opravdava političkim nego posve gospodarskim razlozima. Neki članci upozoravaju na prirodna bogatstva Bosne, a naročito na ugljen i drvo. Austrijski su brodovi upotrebljavali uglavnom engleski ugljen koji se do-

⁶ *Obzor*, 5. I 1876.

⁷ H. Kapidžić, n. dj., 129.

⁸ *Obzor*, 1. VIII 1876.

⁹ Isto.

vozio brodovima, jer je hrvatski ugljen bio vrlo slabe kvalitete, a češki je zbog troškova prijevoza bio vrlo skup. Dobitak Bosne i izgradnja željeznice prema moru omogućili bi upotrebu vlastitog goriva koje se nalazilo u neposrednoj blizini obale. Voćarstvo i stočarstvo imalo bi veću mogućnost razvitka, jer bi u Monarhiji imalo prostrano tržište, a za Austriju je bilo jeftinije da stoku uvozi iz Bosne nego iz daleke Besarabije.¹⁰ U Beču je 1878. Joseph Andreas izdao posebnu brošuru pod naslovom »Aneksija Bosne sa privredne točke gledišta« i težište stavio na regulaciju Save, najvažnijeg plovnog puta za Bosnu i za Hrvatsku. Tim zahvatom bi se dobile velike površine obradivog tla u Posavini. Međutim, za uređenje savskog toka treba regulirati bosanske rijeke, pritoke Save, a njih drži Turska, pa je zato potrebno najprije zauzeti Bosnu a zatim urediti Savu i njeno porječje.¹¹

Obzor je Bosnu nazvao onom »Arhimedovom« čvrstom točkom koja osigurava Monarhiji daljnji utjecaj, širenje na istok i kontrolu čitava Balkana. Ako bi kontrolirala to područje i držala Bosnu s Novopazarskim sandžakom, Austro-Ugarska bi imala ne samo široko tržište za svoju robu nego i bogate izvore sirovina za vlastitu industriju. Zato su već u početku ustanka bili ratoborniji trgovci od političara, jer su prvi odmah tražili aneksiju, a drugi su, u većini slučajeva, branili Tursku i status quo na istoku. Trgovci su smatrali da zaostala Bosna predstavlja anahronizam koji najviše pogađa susjedne zemlje: »Austrija brani zaostalu Tursku, a ona je njeno zlo, nije tržište, izvor je zaraza, stalnih smutnji i ratova. To naročito pogađa susjednu Hrvatsku, gdje se zbog zaostalosti susjeda ništa ne može razviti.

Za Austro-Ugarsku bio bi najveći gospodarstveni blagoslov, da ove zemlje dođu pod kulturnu državu, jer bi Hrvatska i Slavonija procvale do bogatstva i time se podiglo pučanstvo i porezna njegova snaga. Kad nas Hrvate ne bi vezale krvne sveze sa ovim mučeničkim narodom, razlozi gospodarstveni dovoljni su, da želimo oslobođenje Bosne ispod barbarskog turskog jarma.«¹²

Sve što je rečeno za Habsburšku Monarhiju u cjelini, vrijedi samo još više za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, jer su one neposredno graničile s tim pokrajinama i bile povezane tradicionalnim i prirodnim vezama. Zato su službene *Narodne novine* već u jesen 1875. objavile članak »Naša trgovina i bosanski ustanak« i upozorile na dvostruku štetu koju Hrvatska trpi zbog toga događaja. Ustanak je ne samo posve poremetio dotadašnje trgovačke veze s Bosnom, već je isto tako nepovoljno djelovao na izvoz žitarica, vina i stoke iz Hrvatske u druge dijelove Monarhije. Budući da su ustanak i istočna kriza predstavljali pitanja vanjske politike, pisac članka se, makar privremeno, miri s tom činjenicom, ali oštro prosvjeduje protiv zatvaranja granica za izvoz u Austriju i Ugarsku. Do tada su granice nekoliko godina bile zatvorene zbog stočne kuge, a kad je kuga zaliječena, došlo je do ustanka. U Hrvatskoj, a napose u Vojnoj krajini, bilo je mnogo stoke koju su doveli bjegunci iz Bosne. Kako su u Bosni i Hercegovini bile

¹⁰ *Obzor*, 2. VII 1877.

¹¹ *Obzor*, 13. II 1878.

¹² *Obzor*, 17. IX 1875.

česte stočne zaraze, postojala je neprekidna opasnost prenošenja u austrijske zemlje, pa je odmah u početku ustanak zabranjen svaki izvoz i bosanske i hrvatske stoke. Granice su bile bolje čuvane nego kad je u Hrvatskoj vladala kuga, pa je broj neprodane stoke neprestano rastao, a cijene neprekidno padale. Hrvatska je time bila dvostruko pogođena, jer su snižene cijene pšenice, vina i drugih poljodjelskih proizvoda, pa je zavladao opća kriza praćena osiromašenjem stanovništva.¹³

Ustanakom su bile pogođene ne samo luke u Dalmaciji nego i one u Hrvatskom primorju: Rijeka, Bakar, Kraljevica i Senj. Zato je kraljevički *Primorac*, koji je najviše čitan na tom području, vrlo često pisao o negativnim posljedicama što ih je ustanak izazvao u trgovačkim i brodarskim krugovima Hrvatske. Već u siječnju 1876. situacija je postala kritična pa je uredništvo dalo oveći komentar posvećen gospodarskoj krizi.¹⁴

¹³ *Narodne novine*, 11. IX 1875.

¹⁴ *Primorac* je 11. I 1876. objavio članak: »Trgovačke posljedice ustanka« koji je veoma zanimljiv i ilustrativan pa ćemo ga u potpunosti citirati: »Tečajem četiri mjeseca slijedim pozornom bosansko-hercegovački ustanak, te mi nije moglo izbjeći, kakove posljedice imade isti po naše pogranične zemlje.

Na sjeveru ustaškog (tj. ustaničkog — D. P.) zemljišta jest najprije i poglavito hrvatsko-slavonska trgovina, osobito mali trgovac, koji strada. Treba se samo obazrijeti na robu, koju se na hrvatsko-slavonskom zemljištu traži, zatim na kredit, kao temelj tamošnjeg trgovačkog prometa, napokon na neposredne teže štete, štoh ih hrvatsko-slavonske trgovačke firme i bosanska trgovina na svojem imetku trpe. Iz i preko Hrvatske i Slavonije izvažalo se je u Bosnu: galanterijska roba, pamuk, sukno, fesi, šali, kamena sol, špirit, riža, kafa i slador. Sada se po sebi razumije, da nitko u Bosni ni nemisli sada te stvari kupovati ili s njimi tržiti. Iz Bosne pako uvažava se preko Hrvatske i Slavonije: svinje, vuna, kože, kukuruz, šljive i drvo. Trgovina drvi sada slabo stoji, a kukuruz i šljive ili su turske oblasti konfiscirale, ili su bašibozuci i redifi (turske neredovne i redovne čete — D. P.) oplijenili i izgorili, te napokon im je i djelomice izvoz zabranjen. Pa ipak su ovom robom bosansko-hercegovački trgovci hrvatsko-slavonske isplaćivali. Što bi se kroz godinu preko i kroz Hrvatsku i Slavoniju izvažalo, to je išlo na kredit i isplatilo bi se djelomice bosanskom žetvom. Ova je žertva izostala, a s njom i manjak u knjigah hrvatsko-slavonskih trgovaca nastao, kojim su stoga vjetrovni kredit bud prikratili bud sasvim uzkratili. Tako se je bojati, da će čitavi trgovački stalež duž državnu granicu insolventnim postati. To još nije dosta, ta i magazine, koje su hrvatsko-slavonski trgovci tamo preko Une i Save uzdržavali, poplienile su neredovne turske čete, kao i magazine bosansko turskih podanika. Denuncijacija volj-koga Turčina dostatna je, da se kršćanskom trgovcu, koji su u sumnji da ustanak podpomažu, koža preko glave vlači. Utamničiti, porobiti imetak, iztisući mnogogodišnje porezovne predujme, to je po prilici metoda, kojom nastoje Turci ustanak trgujućih kršćana prepriečiti, i gdje štogodj oblasti poštede, dovršuju bašibozuci i redifi, plienec i robec, — djelo pomirbe. Naravno, da će tim za vrijeme od mnogo godina biti Bosni nemoguće producirati i konsumirati, i trgovina Hrvatske i Slavonije je skoro upropaćena. Sisak, Osiek, Karlovac, Jasenovac, Gradiška, Brod i ostali gradovi imadu tužnu budućnost pred sobom.

Isto je i u Dalmaciji. Sajmovi u Kninu, Vrljki, Sinju, Vrgorcu, Metkoviću, Dubrovniku, Risnu jesu samo sjene prijašnjih sajmova, od kojih su se svakog tjedna svuda po dva držali, te još mukom maleni trgovački promet svladali. Isto tako je i primorski promet i trgovina lučkih gradova Šibenika, Spljeta, Makarske, i Metkovića, kao naravnih emporija grahovskog i livanjskog polja, te Posušja i ciele velikoneretvanske doline jako nazadovala, jer što se promeće i čim se trži, jest jedino veoma mršava opskrba 15.000 turske vojske u Hercegovini. Osobito teška posljedica ustanka ili bolje rekuć nesretnoga turskog gospodarstva jest veoma otegočen promet blagom svake ruke. Hrvatska i Slavonija jesu hermetično zatvorene prema Bosni s jedne strane da se preprieći marvinska kuga; prema Ugarskoj, Krajini i Štajerskoj s druge strane, da se tamo kuga neuvlači. I Dalmacija trpi u tom pogledu. Kotari od Boke Kotorske i Dubrovnika jesu sasma žrtva marvinske kuge, i u cijeloj Dalmaciji bojati se je, pošto će se marva

U Bosni je 1874. i 1875. bila nerodica, pa je posve zabranjen izvoz stoke i žitarica što je još više onemogućilo i ono malo trgovačkih poslova koji su sklapani unatoč ustanku.¹⁵ Sve to govori da se Hrvatska u vrijeme ustanka našla u vrlo teškoj gospodarskoj situaciji koju su još pogoršavale tisuće bjegunaca što su tri godine boravile duž granice. Zato je hrvatska vlada vrlo brzo intervenirala i tražila da se skine zabrana izvoza stoke u ostale austro-ugarske zemlje, jer nije u to vrijeme bilo zaraze i zatvaranje granica imalo je više političke nego ekonomske motive. Naloženo je da se uvede preventivni pregled za sve ljude i marvu kao i obvezna karantena od tri tjedna. Tek nakon pregleda i tronedjeljnog boravka u Vojnoj krajini, mogli su bjegunci prijeći u civilnu Hrvatsku. U isto su vrijeme vlada i štampa uputile apel mađarskim vlastima da ukinu zabranu uvoza isto onako brzo kako su je i donijele.¹⁶

Vijesti iz god. 1876. govore da je pučanstvo osiromašilo, da su zavladale zle godine i trgovina počela zamirati, pa se u zemlji uspijevalo ubrati svega 50% poreznih obveza.¹⁷

Iako su se zarade i urod smanjivali, porez je u Hrvatskoj rastao, jer su rasle državne potrebe i troškovi. Trebalo je nadomjestiti i ono što je državna blagajna dala kao pomoć izbjeglicama.¹⁸

Kao što su austrijski trgovci tražili od države zaštitu svojih interesa i vlasništva na istoku, tako su hrvatski, odnosno zagrebački trgovci i obrtnici pokušavali nešto slično. Imenovali su poseban odbor sa zadaćom da prouči stanje i daje prijedloge za poboljšanje. Odbor je kasnije proširen, pa su naknadno izabrani: Blaž Lorković, sveučilišni profesor; Josip Miškato-

u Bosni i Hercegovini posve utamaniti da će nastati privremeno pomanjkanje i trajuća skupoća mesa. Golemu štetu trpi izvan toga marvinstvo u Dalmaciji, što su servitutni pašnjaci u Bosni i Hercegovini uz sve konvencionalne ustanove s Turskom za marvinstvo u Dalmaciji izgubljeni. Što bi se preko granice izgonilo, dopalo bi ruku bašbozuka. Uslijed toga trpi marvinstvo dalmatinsko već sada jer mu manjka paše i hrane. Teške štete pretrpiše austrijski podanici, koji u Bosni i Hercegovini begu spadajući komad zemlje izkrčiše, na njemu kuću podigoše i tamo se naseliše uz obične daće begu i poreznikom. Ove su ljude Turci iz kuće protjerali, žetvu im konfiscirali, uobće čitavo im imanje zaplenili, dielom pako izgorili, tako da ih sada država poput inih bjegunaca bosanskih i hercegovačkih iz svoje blagajne uzdržavati mora.

U Hrvatskoj i Slavoniji je 30.000, u Dalmaciji 20.000 bjegunaca, Akoprem uzdržavanje ovih nesretnikah državu preko 50.000 for. stoji, to se moraju oni izvan toga, da mogu kukavno živiti, i privatnim dobročinstvi pučanstva služiti, kod kojega su našli pristanje, tako da naše pučanstvo na najneposredniji način više ili manje osiromašuje. Ako će ovo proći bez epidemija, to se nezna, nu svakako su svi faktori tu prije zato nego proti tomu. Još jedno strašno zlo čeka Dalmaciju, a to je, da hajdučija opet oživi, koju se evo pred malo godina velikom mukom svladalo. Već sada tik dalmatinske granice ujedno s ustankom diže se i razbojništvo. Nebude li se imalo u Bosni i Hercegovini ništa robiti i razcvate li se razbojništvo dosta bujno, to se neće sjegurno na granici sustati, već će se tamo povući, gdje mu promet i trgovina dosta pliena pružaju. Tursko nesretno gospodarstvo izim ustanka nadarilo je naše pogranične zemlje Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju čitavim nizom već sad velikih ili predstojećih zala kao što su: propast čitave trgovine i trgovačkog stališa, marvinska kuga, pomanjkanje mesa, skupoća, pomanjkanje paše i hrane, teške štete austro-ugarskih podanika, uzdržanje 50.000 bjegunaca, kuga i razbojništvo.«

¹⁵ *Narodne novine*, 21. XII 1875.

¹⁶ *Narodne novine*, 11. IX 1875.

¹⁷ *Obzor*, 29. VII 1876.

¹⁸ *Obzor*, 31. VIII 1877.

vić, urednik *Obzora* i Klement Božić, publicist koji je više godina boravio u Bosni kao dopisnik hrvatskih listova. Taj je odbor zaključio da se trgovački interesi ne mogu osigurati ako se ne zaposjednu Bosna i Hercegovina, jer bi te pokrajine prvih deset godina podmirivale svoje potrebe, a nakon toga bi donosile državi znatnu korist.¹⁹

Sličnih zahtjeva bilo je sve više u austrijskim zemljama, a naročito uoči Sanstefanskog mira i Berlinskog kongresa. U početku ustanka o Bosni se pisalo vrlo nepovoljno, jer je navodno bila »pusta, divlja i siromašna zemlja«, a potkraj ustanka da je »vrlo bogata svimi plodinami i svimi uvjeti materijalnog razvoja, ter je njezin uvoz i izvoz pod samom Turskom bio vrlo razgranjen, a mogao se potrostručiti, kad postane, što za Turske nikad postala nebi — prava kulturna zemlja«. Zbog istočne krize na Balkanskom je poluotoku »nemoguć postao svaki promet s ovimi zemljama, koje od dvie tri godine ništa ne proizvadjaju, ništa nekupuju, te su za trgovinu kano ti umrle«. Zato trgovačka buržoazija predlaže kao »najpreči interes Monarhije, da se radi o tom da se na istoku što prije zavedu stalni politički odnošaji, koji su nuždna podloga materijalnom razvitku, pa da ona svojoj trgovini i svomu prometu osigura ondje dostojno mjesto«. ²⁰

U istočnoj krizi najviše su stradale Hrvatska, Slavonija i Dalmacija kao neposredni susjedi Bosne i Hercegovine, a osobito gradovi i trgovišta uz granicu koji su živjeli uglavnom od trgovine s tim krajevima. To se prije svega odnosi na gradiće uza Savu i Unu: Brod, Gradišku, Jasenovac, Dubicu, Kostajnicu i na one nešto udaljenije, preko kojih je išla tranzitna trgovina u Bosnu: Osijek, Vinkovce, Sisak, Petrinju, Glinu, Karlovac, Otočac, Knin i gradove na obali.²¹ Ako se zastoju trgovine dodaju sve one popratne nevolje koje su u to vrijeme snašle Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju (smještaj bjegunaca, glad, pljačka, stočne i ljudske epidemije itd.), onda će se razumjeti zahtjevi za mirom, za djelotvornijim angažiranjem Austro-Ugarske na istoku i aneksijom, jer se smatralo da će austrijska intervencija osigurati red i mir, da će spriječiti nove krize i »začepiti izvor ustanku, a grof Andrassy nebi se smio varati, da ga dotle začepiti neće, dok Bosna i Hercegovina ostanu u vlasti Turske«. ²²

Stanovništvo Vojne krajine još je više stradalo nego ono u civilnoj Hrvatskoj, jer je tu boravilo najviše bjegunaca, ustaničkih četa, austrijske vojske, špijuna, švercera i lihvara, a nisu malobrojni bili ni turski upadi preko granice. U nekim krajiškim selima pojavila se glad i opća oskudica, pa i hajdučija i razbojništvo. Najveće teškoće pogodile su niže slojeve stanovništva koje je dijelilo »svoju sirotinju u ovih oskudnih vremenih s braćom koja su potražila kod nas utočište. Pa da bi barem svim tim bilo pomoženo Bošnjakom, nego jedni i drugi, dieleć ono malo što imaju, trpe oskudicu i glad«. ²³ Uz krajišku među odvijala se u vrijeme mira značajna malogra-

¹⁹ *Obzor*, 5. V 1876.

²⁰ *Obzor*, 10. V 1876.

²¹ O tome pišu *Narodne novine* 12. II 1876: »Promet i trgovina od ovih 6 mjesecih sasvim je prestala. Gradovi u kojih su promet i trgovina, kano Dubica, Kostajnica, Novi, Priedor, Otoka, Krupa itd. prije cvali, sad su kano pusta groblja. Po njih se čuje samo zveket oružja i sdvojna lica« [...] »Kostajnica sasvim propada uslijed nesretnoga stanja u Turskoj Hrvatskoj, jer je Kostajnica najviše sa Turci radila.«

²² *Obzor*, 5. I 1876.

²³ *Obzor*, 4. V 1878.

nična trgovina. U nekim selima održavali su se vrlo bogati sajmovi, a osim njih trgovina se odvijala na manjim pograničnim prijelazima nazvanim raštelima. Na raštelima je uvijek bilo živo, jer se tu razmjenjivala roba između dva carstva i dva sasvim različita društveno-gospodarska sustava. Kad je počeo ustanak, trgovina je na raštelima počela zamirati, pa već u jesen 1875. izvještavaju da je u Rakovici, Maljevcu i Prosićenom Kamenu obustavljen svaki promet i trgovina. Zato su trgovci iz tog kraja zatražili intervenciju krajiških vlasti.²⁴ Neki snalažljiviji trgovci otvorili su na raštelima trgovine i gostionice da bi trgovali s prebjeglom rajom i vojskom koje je bilo sve više na austrijskoj granici prema Turskoj.²⁵ Jedna od posljedica smanjene trgovine bilo je sve raširenije krijumčarenje robe i oružja preko granice. Izvještaji iz tih krajeva govore o sve većem broju krijumčara i sve češćim sukobima s pograničnim organima.²⁶

Već prije početka ustanka neki su trgovci iz Banja Luke, Bos. Gradiške i Bos. Dubice preselili u Hrvatsku i Slavoniju, a kada je ustanak buknuo, njihov broj je sve više rastao. Oni su nastavili s trgovinom kao i do tada, samo su proširili asortiman robe i snabdijevali ustanike, bjegunce pa čak i Turke. Oružje i streljivo bilo je vrlo traženo, pa su se neki spretni trgovci i krijumčari obogatili tim poslom. O niskoj nacionalnoj svijesti trgovaca i nedostajanju svih obzira, kad je bila u pitanju dobra zarada, govori primjer što ga je donijela *Zastava*. Nekom su trgovcu prigovorili što kao Srbin trguje s Turcima i snabdijeva ih oružjem, a on je odgovorio: »Pa ja nisam Srbin, ja sam trgovac.«²⁷ Trgovci koji su prešli iz Bosne, a i oni koji su u trgovini s ustankom našli svojih probitaka, konkurirali su domaćim trgovcima. Od trgovine oružjem najviše je koristi imala Austrija i bečki veletrgovci koji su kupovali stare puške tipa Wenzel (izbačene iz upotrebe nakon rata s Pruskom) i preprodavali ih preko Zagreba, Trsta, Siska, Osijeka, Broda i Gradiške u Bosnu. Kao najpoznatiji trgovci oružjem spominju se Ferber i Frankl u Osijeku, Pakan u Slavonskom Brodu, Rankel i Pavlica u Sisku, Milović u Trstu, Katić u Kninu i Desnica u Obrovcu.²⁸ Veletrgovci su imali na granici svoje agente koji su trgovali unatoč zabrani austrijskih vlasti. Taj posao mogao je uspjevati samo zahvaljujući podmićivanju, krijumčarenju i sudjelovanju širokog broja ustanika, krajišnika, bjegunaca i pridošlica. Neki ustanički vođe zarađivali su znatne svote novca, jer su usput trgovali ne samo oružjem, streljivom, odjećom i hranom nego i opljačkanom robom.²⁹ Zbog toga posla nisu rado ni ustanici, ni bjegunci,

²⁴ *Obzor*, 14. XII 1875.

²⁵ Raštelu su bili trgovačka mjesta na granici prema Turskoj. Na jednom od tih raštela, u Obljaju, nedaleko Glina, otvorili su glinski trgovci Babić i Šević dućan i gostionicu pa su trgovali s Turcima i nagovarali narod da se ne buni (*Obzor*, 9. X 1875).

²⁶ *Primorac*, 29. XII 1876, objavio je članak: »Trgovina zabranjena« u kojem stoji da je General-komanda za Krajinu zabranila trgovinu stokom između graničara i Turaka, ali se i dalje trgovalo noću i potajno pretjerivala stoka preko granice: »Ljudi nemogu živjeti bez prometa pa se promeću, kako znaju i umiju. Kriomčareć nose glavu u torbi. Neprode nikako mjesec dana, da se kriomčari nesukobe s financijskom stražom. Popuškaraju se, pa kom što u sreći dopane. Tu nedavno opkolise kriomčari, njih oko dvie stotine, šesnaest financijskih stražara, boj se zametne, a trojica izmed kriomčara dopanu rana [...]«

²⁷ *H. Kapidžić*, n. dj. III, 179.

²⁸ *V. Čubrilović*, *Bosanski ustanak 1875—1878*, Beograd 1930, 393.

²⁹ *M. Ekmečić*, n. dj. 243.

ni trgovci odlazili s granice ni u unutrašnjost Hrvatske ni u unutrašnjost Bosne, jer su iz svojih graničnih boravišta mogli vrlo često prelaziti s jedne strane na drugu i izmicati progonima.

Oko izbjeglica vrzmala se neprekidno grupa domaćih i bosanskih pretržaca i nakupaca nastojeći da iskoriste težak položaj te sirotinje i kupe od nje u bescenje stoku i drugu robu.³⁰ Takve postupke osuđivalo je tadašnje novinstvo vrlo oštro, pa je čak navodilo i imena trgovaca. »Naši neki rodoljubivi trgovci pljačkaju nemilosrdno raj, ovamo prebeglu, otimajući volove po dva dukata, ovce po forintu. Proti njima veliko ogorčenje.«³¹ Slično je bilo i s trgovinom solju: »Trgovci ne žele prodavati sol po limitnim cijenama, ne daju je dovoljno, krajišnici [su] bez soli, a onda tu sol prodaju raji-izbjeglicama za skupe novce [...].«³²

U čitavoj Hrvatskoj sakupljani su prilozima za prebjeglo stanovništvo Bosne i Hercegovine. U sakupljanju te pomoći sudjelovali su i mnogi poznati trgovci, npr. Ilija Guteša, Vaso Vidović, Vaso Kotur iz Siska i drugi. Njima se pridružilo još dosta zvanih i nezvanih, pa su zato bile vrlo česte zloporabe te pomoći. Izvori iz toga vremena govore o velikom broju varalica, uhoda, avanturista i špekulanata koji su skupljali pomoć i skupljeno prisvajali, a one koji su davali pomoć prijavljivali vlastima kao prijatelje ustanka i Srbije ili ih ucjenjivali za nova davanja. No unatoč općem siromaštvu, u Hrvatskoj je skupljeno i dano za ustanak i prebjegle više nego u bilo kojoj susjednoj zemlji.

Iz svega toga možemo zaključiti da je Hrvatska u vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka bila u vrlo nepovoljnom gospodarskom i financijskom položaju, jer je njena uvozna i izvozna trgovina bila gotovo posve uništena, proizvodnja je opala, a državni troškovi, porezi i obveze stanovništva bili povećani. Sve to je izazvalo opće siromašenje, raslojavanje hrvatskog sela, nezaposlenost, pojave gladi i epidemija. Tešku situaciju pojačale su elementarne nepogode koje god. 1876. kao da su se »sdručile, da nam ljetinu, koja se je s proljeća vrlo liepa ukazivala, sasvim unište. Dokle izvanredna poplava nedosegnu, popari mrz od 21. svibnja, a što je prošlo bez mraza, to potuče led ili odnese ljuta bura.«³³

Budući da je veći dio nevolja koje su zadesile Hrvatsku nadošao u vrijeme ustanka i zbog ustanka, bilo je prirodno što su svi slojevi pučanstva bili zainteresirani za rješenje istočnog pitanja i prisajedinjenje Bosne i Hercegovine. Mir i red u tim prokrajinama izvanredno bi povoljno djelovao na daljnji gospodarski razvitak hrvatskih zemalja, pa se zato traži intervencija Monarhije i aneksija. Većina hrvatskih političara tada je vjerovala da će priključenje Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj biti ujedno i priključenje Hrvatskoj, jer se samo preko Hrvatske može dobiti Bosna. Treba istaknuti da su u prvom redu gospodarski, a ne politički ili nacionalni razlozi prisiljavali hrvatsku buržoaziju da traži konačno rješenje istočnog pitanja i pripajanje Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj, odnosno Hrvat-

³⁰ Isto, 171.

³¹ H. Kapidžić, n. dj. III, 139.

³² Obzor, 22. XII 1875.

³³ Narodne novine, 12. V 1876.

skoj, jer je baš o tim pokrajinama ovisio daljnji gospodarski i politički razvitak Hrvatske a naročito Dalmacije i jadranskih luka.

U toku trogodišnjeg trajanja ustanka pokazalo se koliko su Bosna i Hercegovina bile geografski orijentirane i ekonomski vezane uz Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju s kojima su dijelile gotovo dvije trećine zajedničkih granica, plovnu Savu i Neretvu, zajedničku obalu i luke. Zaostala Bosna i Hercegovina ne bi bila tržište ni sirovinska baza ostalim zemljama, a njen daljnji ostanak pod Turskom bio bi ne samo korak dalje u zaostajanju tih pokrajina nego i svih zemalja koje ih okružuju a naročito Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Vojne krajine.

SUMMARY

THE BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN UPRISING

The eastern crisis between 1875—1878, caused by the uprising in Bosnia and Herzegovina, had a strong influence on economic and political relations in Europe. It had an especially bad effect on Austria-Hungary and its trade with Turkey, Bosnia and Herzegovina, because of their geopolitical position, were very important for Austria-Hungary, and especially for the Croatian *banovina* (and Dalmatia). The regions in revolt cut into Croatia like a wedge, used the Adriatic ports, the navigable Sava and Neretva rivers, and railways from Croatia. During the uprising trade with Bosnia and lands under the Turks ceased, and so did the transit of goods. This was a catastrophe for Croatia in particular, and caused the impoverishment and decline of ports and trading towns near the frontier, bringing many merchants to bankruptcy.

For these reasons Austro-Hungarian merchant companies and individuals, and especially Croatian merchants, demanded an end of the uprising as soon as possible. They also demanded the annexation of Bosnia and Herzegovina to the Habsburg Monarchy, which would enable their greater economic development and make it possible for them to use the rich reserves of raw materials in these regions. Most Croatian politicians also demanded the annexation of these regions to Austria-Hungary. They thought that they would thus be directly connected to Croatia. But it must be stressed that it was in the first place economic, and not political or national reasons, which forced the Croatian bourgeoisie to demand a final solution of the eastern question and the annexation of Bosnia and Herzegovina. During the three year long Bosnian and Herzegovinian rebellion from 1875—1878 it was seen how much these two regions were geographically oriented towards Croatia and economically tied to her.